महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२० **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)

मानसिकक्लेशापनयने भगवद्गीतायाः भूमिका

चक्रधरमेहेरः[*]

सांसारिकजीवनेऽस्मिन् जन्ममात्रमेव जीवानां दुःखानि उत्पद्यन्ते इत्यत्र न संशयः। वस्तुतः कस्यचिदपि प्राणिनः भौतिकसुखदुःखानुभूतिनिमित्तं सांसारिक–क्रियाकलापाः एव आवश्यकाः भवन्ति। अतः जन्मारभ्यः मानवस्य जीवनमार्गे द्व्यपि सुखदुःखे परस्परं पार्श्ववर्तिने भवतः इति वक्तुं शक्यते। परम् उभे अपि क्षणमात्रं वास्तविके न त्वामरणं स्थायिनी। किञ्च इदानीन्तनकाले मानवाः स्वस्वकार्येषु निरताः सन्तः अहर्निशम् ऐहिकसुखप्राप्तये प्रयतमानाः वर्तन्ते। तत्रादौ भौतिकसुखमयं सर्वमपि तत्त्वत्वेन मन्यमानाः तदन्वेषणे सम्पूर्णकालं यापयन्ति। यद्यपि दर्शनेषु आधिभौतिक–आधिदैविक–आध्यात्मिकादीनि त्रीणि दुःखानि सञ्चर्चितानि, अथापि एतेभ्यः त्रिभ्यः दुःखेभ्यः आत्मानमुद्धर्तुं मनुष्याणां प्रयत्नं सफलीकुर्वन्ति भारतीयदर्शनानि। किन्तु भौतिकवादिसमाजेऽस्मिन् अहर्निशं सुखमनुधावन्तः बहुधा दुःखेन प्रपीडिताः सन्तः विनाशमार्गं चिन्वन्ति केचन। अन्ते मृगमरीचिका इव तच्छुखमप्राप्नुवन्तः विविधमानसिकक्लेशान् अनुभवन्तः दृश्यन्ते बहवः। यदि विचार्यते चेत् मानवस्य कस्यचिद् वस्तुनः ग्रहणशैली एव

[*] सहायकाचार्यः, शिक्षाशास्त्रविभागः, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, रणवीरपरिसरः, जम्मू।

सुखदु:खयो: कारणं भवति। बुद्धिमान् व्यक्ति: सदैव ज्ञानमार्गमाश्रित्य सिद्ध्यसिद्धौ, लाभालाभौ च समो कृत्वा सत्कर्मणि आत्मानं नियोजयति। पुनश्च कर्मजनितफलानां त्यागपूर्वकं स: विवेकी पुरुष: जन्मरूपबन्धनान्मुक्त: सन् मोक्षमेवावाप्नोति। उक्तं हि –

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिण:।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ता: पदं गच्छन्त्यनामयम्।।[१]

स च बुद्धिमान् पुरुष: ईर्ष्यारागद्वेषादिरहितस्सन् कृतनियन्त्रणै: इन्द्रियै: सांसारिकविषयान् उपभुञ्जन् अपि स्वान्त:करणनिर्मलतां प्राप्नोति। तया आत्मनिर्मलतया एव मनसि विद्यमानानां क्लेशानां नाश: भवति, यत: प्रसन्नचित्तस्य जनस्य बुद्धि: शीघ्रं हि स्थिरा भवति। परन्तु अयुक्तस्य (बुद्धिरहितस्य) पुरुषस्य आत्मविषयकं ज्ञानं न जागर्ति। न च तस्मिन् आत्मविषयिकी भावना जागरुका भवति। अत: तादृशस्य भावनारहितपुरुषस्य जीवने शान्तिर्न लभ्यते, तथा अशान्तस्य कुतो वा सुखं स्यात्? यथा हि -

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना।
न चाभावयत: शान्तिरशान्तस्य कुत: सुखम्।।[२]

अत: य: मनुष्य: सर्वविधविषयान् परित्यज्य नि:स्पृहो भूत्वा अनात्माशरीरे निरहङ्कारेण विचरति स एव शान्तिमवाप्नोति। उक्तं हि –

---

[१] श्रीमद्भगवद्गीता- २/५१

[२] तत्रैव -२/६६

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः।
निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति।।[1]
कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम्।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विजितात्मनाम्।।[2]

अर्थात् कामक्रोधरहितानां यत्नशीलानां विजितात्मनां पुरुषाणां कृते सर्वविधप्रकारेण ब्रह्मनिर्वाणं भवति।

सम्प्रति भगवद्गीता एव एतादृशाणां क्लेशानामपनयने अवश्यमुपकुर्यादिति मेऽस्ति विश्वासः। आधुनिककाले निरन्तरं कार्यं कुर्वतां जनानां मानसपटले भगवद्गीता अवश्यं शान्तिं प्रयच्छति, आह्लादञ्च जनयतीति अनुभवैकवेद्योऽयं विषयः। तत्र निम्नलिखितानि कानिचन क्लेशानां कारणानि उल्लिख्यन्ते येषां समाधानं श्रीमद्भागवद्गीतायां पञ्चसहस्रवर्षेभ्यः प्रागेव भगवता योगेश्वरश्रीकृष्णद्वारा कृतमस्ति, यच्च साम्प्रतिके अपि युगे मानवसमाजाय वरमिव कार्यं कुरुते।

विषयासक्तिः-

भौतिकजगत्यस्मिन् प्राणिनां चक्षुश्रोत्रघ्राणजिह्वात्वगादीन्द्रियाकर्षणयुक्तानाम् अथवा क्षणमात्रशारीरिकभोगविलासयुक्तानां वस्तूनां प्रति आसक्तिः एव मानवक्लेशानां मुख्यकारणेष्वेकं भवति। भूयोभूयः सांसारिकविषयाणां चिन्तनेन तेषु तेषु विषयेषु कामक्रोधादिनाम् उत्पत्तिः जायते येन काचन व्यक्तिः विवेकशून्यः सन् कार्याकार्य–जयपराजय–लाभहान्यादिविषये अविचार्य स्वबुद्धेः क्षमतां नाशयन् आत्मनः विनाशे कारणीभूतः भवति। उक्तं हि भगवता श्रीकृष्णेन श्रीभगवद्गीतायां

[1] श्रीमद्भगवद्गीता- २/७१

[2] तत्रैव -२/५१

यत् –

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते।
सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते।।
क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति।।[१]

अतः यः मनुष्यः एतान् सांसारिकविषयान् परित्यज्य तेषु निःस्पृहो भूत्वा निर्ममो निरहङ्कारश्च विचरति सः अचिरं शान्तिमवाप्नोति। यथा हि –

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः।
निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति।।[२]

भयः –

भयः प्राणिजगत्सु विद्यमाना काचित् नकारात्मिका भावना या सम्भावितघटनाम् आकलय्य सहजप्रतिक्रियारूपेण बहिः दृश्यते। अयं च भयः मानवस्य नैकेभ्यः अवचेतनव्यवहारेभ्यः मार्गाणां निर्माणं करोति। अनेन व्यक्तिः मानसिकरूपेण पीडितो भूत्वा स्वाभाविकप्रवृत्तेः पूर्णतया अभिव्यक्त्यै क्लेशमनुभवति। तथैव कुरुक्षेत्रे महाबाहुः अर्जुनः यदा युद्धाय उपस्थितान् स्वगुरुबान्धवजनान् दृष्ट्वा सम्भावितवंशविनाशस्य घटनाम् आकलय्य भयपूर्वकम् अस्त्रत्यागाय कथयति तदा भगवान् श्रीकृष्णः तद्भयं निवारयन् उपदिशति –

राग–भय–क्रोधादिरहितः मद्भक्त्याश्रितो भूत्वा ज्ञानतपसा पवित्रः सन्

---

[१] श्रीमद्भगवद्गीता-२/६२, ६३
[२] तत्रैव -२/७१

प्रवृत्तिनिवृत्तम्, कार्यमकार्यम्, भयाभयम्, बन्धं मोक्षं च जानाति तस्यैव बुद्धिः सात्त्विकी भवति, यया मनुष्यः निर्भयं जीवनं यापयति। यथा च –

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागता।।[१]
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी।।[२]

सम्भ्रमः –

सम्भ्रमः नाम मानवस्य मनसि स्थितः तादृशः कश्चन विचारः यः विभिन्नैः स्रोतैः प्रमाणीकृतोऽपि व्यक्तिः तं पूर्णरूपेण परित्यक्तुं प्रस्तुतः न भवति। मनोविज्ञानानुसारम् अयमेकः अपूर्णः सिद्धान्तः, यः अन्यधारणाभ्यः उत्पन्नात् विश्वासात् भिन्नः भवति। विशेषतः व्यक्तिः तन्त्रिकासम्बन्धिसमस्यायाम् अथवा मानसिकपीडासम्बन्धिसमस्यायां सम्भ्रमस्थितौ पतति। महान् मनोवैज्ञानिकः दार्शनिकश्च कार्ल जैस्पर्समहोदयः १९१७ तमे लिखिते ‘General Psychopathology’ नामके स्वकीये पुस्तके सम्भ्रमस्य त्रयः प्रमुखाः मापदण्डाः इति कथयति। ते च –

१) निश्चितता (दृढधारणाधारिता)

२) असमाधानम् (प्रस्तुते प्रमाणेऽपि अग्रहणम्)

३) असत्यता (स्पष्टात् पूर्णतः विपरीता)

---

[१] श्रीमद्भगवद्गीता-४/१०

[२] तत्रैव -१८/३०

पुनश्च 'Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders' नामके प्रतिवेदने सम्भ्रमस्य परिभाषा निम्नवत् प्रदत्ता। तद्यथा –

'सम्भ्रमः एका भ्रान्त्यात्मिकाऽवधारणा या वास्तविकाद्भिन्नमनुमानेन आधारितं भवति तथा अखण्डनीये प्रमाणेऽपि दृढनिश्चया भवति।' तथैव कुरुक्षेत्रस्य रणभूमौ आत्मीयजनान् अवलोक्य तैस्सह योद्धव्यं न वेति यदा अर्जुनस्य सम्भ्रमः भवति तदा तमुद्दिश्य भगवता श्रीकृष्णेन उच्यते –

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया।।[१]

अर्थात् ईश्वरः सवचेतनाचेतनानां हृदये स्थित्वा यन्त्रारूढानि सर्वभूतानि स्वकीयया सत्त्वादिगुणमय्या मायया गुणानुगुणं प्रवर्तयन् तिष्ठति। अतः विशुद्धया वास्तविकात्मतत्त्वविषयया बुद्ध्या युक्तः, धृत्या आत्मानं नियम्य, शब्दादीन् विषयान् त्यक्त्वा, रागद्वेषादीन् दुर्गुणान् नाशयित्वा, एकान्तसेवी, अल्पाहारी, एकाभिमुखिकृतकायवाङ्मनोवृत्तिः, ध्यानयोगपरो नित्यम्, वैराग्यसमुपाश्रितः, अहङ्कार–बल–दर्प–काम–क्रोध–परिग्रहादिविमुच्य, निर्ममो भूत्वा, आत्मानुभवैक–सुखः सन् शान्त्या ब्रह्मभावम् आत्मन्यनुभवति। उक्तं हि –

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च।।
विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः।।

---

[१] श्रीमद्भगवद्गीता-१८/६१

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम्।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते।।[१]

ईर्ष्या –

ईर्ष्या मानवीयविचाराणाम् एका शृङ्खला या क्रोध–घृणा–अपर्याप्तादीनां संयोजनमस्ति। इयं भावनात्मकरूपेण शारीरिकरूपेण च मानवं प्रभावयति। गीतायां भगवता श्रीकृष्णेनोक्तं यत् –

तानहं द्विषतः क्रुरान्संसारेषु नराधमान्।
क्षिपाम्यजस्त्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु।।[२]

अर्थात् ये मनुष्याः मत्प्रतिं (जीवप्रतिं) द्विषन्ति तान् क्रुरान् नराधमान् अशुभान् अहं जन्ममरणादिषु परिवर्तनमानेषु सन्तानेषु आसुरीषु एव योनिषु निक्षिपामि। अतः हे अर्जुन! यः श्रद्धवान् असूयारहितः च भूत्वा इदं धर्मसंवादं विज्ञाय तदनुगुणं स्वजीवनमार्गं निर्माति सः भक्तिविरोधपापेभ्यः मुक्तस्सन् पुण्यकर्मणां लोकान् प्राप्नोति। उक्तं हि –

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः।
सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम्।।[३]

अपि च यः सर्वप्राणिषु अद्वेषभावं स्थापयन्, द्विषत्सु अपकुर्वत्सु च मैत्रीं मतिं कुर्वन्, तेषु दुःखितेषु करुणां प्रदर्शयन्, निरहङ्कारः, समदुःखसुखः, क्षमी, सन्तुष्टः, सततं योगी, नियमितमनोवृत्तिः, दृढनिश्चयः, मय्यर्पितमनोबुद्धिः

[१] श्रीमद्भगवद्गीता-१८/५१-५३
[२] तत्रैव -१६/१९
[३] तत्रैव -१८/७१

~~~~~~

(भगवदर्पितमनोबुद्धिः) भवति स मे सदा प्रियः भवति। उक्तमपि –

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी।।
सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः।।[१]

लोभः –

लोभः नाम मानवहृदये विद्यमाना तादृशी तृष्णा या जीवने सुखस्य शान्तेश्च मार्गं पूर्णतया नाशयति। अयं मोहस्य एव भिन्नं रूपं यः भौतिकवस्तूनां धनानां च प्राप्त्यै भूयोभूयः मानवान् प्रेरयति। अनेन मानवस्य स्वाभाविकव्यवहारेऽपि परिवर्तनं दृश्यते येन तस्य जीवनं कष्टमयं भवति। महाभारते चोक्तम् –

लोभः प्रज्ञानमाहन्ति प्रज्ञा हन्ति हता ह्रियम्।[२]

अर्थात् लोभेन मानवस्य बुद्धिः नष्टा भवति नष्टबुद्ध्या च लज्जा नष्टा भवति।

अयं च कथमुत्पद्यते चेत् सत्त्वरजतमगुणत्रयेषु रजोगुणाधिक्येन मानवहृदये सांसारिकवस्तुनि स्वर्गादिफलप्राप्तिसु च जायते। उक्तं हि –

सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च।।[३]

---

[१] श्रीमद्भगवद्गीता-१२/१३-१४
[२] महाभारतम्/उद्योग - ७२/१८
[३] श्रीमद्भगवद्गीता-१४/१७
~~~~~~

एषः लोभ एव कामक्रोधाभ्यां मिलित्वा आत्मनः विनाशे प्रमुखं कारणं भवति। अतः मुमुक्षु सर्वथा एषां त्रयाणामपि त्यागं कुर्यात्। यथा हि –

त्रिविधं नरकस्यैतद् द्वारं नाशनमात्मनः।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्।।[१]

क्रोधः –

क्रोधः नाम प्राणिनः तादृशः व्यवहारः येन स आत्मानमनियन्त्रितं कुर्वन् आत्मगताः भवनाः विविधशारीरिकक्रियाभिः बहिः प्रकटयति। अनेन तस्य शारीरिकगतिः तीव्रा भूत्वा तदन्तर्गतं रक्तचापादिकं प्रबलं भवति। वस्तुतः यदा मनुष्यः स्वाभिलषितस्य वस्तूनः प्राप्तौ असमर्थः भवति अथवा सहजरूपेण तन्नाधिकरोति तदा तद्विषये भूयोभूयः चिन्तयन् क्रोधयुक्तो भवति। तेन च स स्वस्य विनाशाभिमुखं गतिं करोति। उक्तं हि गीतायाम्–

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते।
सङ्गात्सञ्जायते कामः कामत्क्रोधोऽभिजायते।।
क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति।।[२]

अतः क्रोधस्य निवारणोपायं कथयता भगवता श्रीकृष्णेनोच्यते – कामक्रोधाभ्यां रहिताणां यत्नशीलानां विजितात्मनां पुरुषाणां ब्रह्मनिर्वाणं सर्वतः वर्तते। यतः संसारेऽस्मिन् काम–क्रोध–लोभरूपं त्रिविधम् आत्मनः विनाशकरं नरकस्य द्वारं भवति। तद्यथा –

---

[१] श्रीमद्भगवद्गीता -१६/२१
[२] तत्रैव -२/६२-६३

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम्।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विजितात्मनाम्।।
त्रिविधं नरकस्यैतद् द्वारं नाशनमात्मनः।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्।।[१]

आलस्यम् -

कार्याणां सम्पादने सामर्थ्ये स्थितेऽपि अथवा तेषां कार्याणामभावे दुष्परिणामं सम्यक् विजानन् अपि तेषु अरुचेः प्रदर्शनम् आलस्यं कथ्यते। यथा प्रातर्व्यायामः स्वस्थशरीराय लाभदायी भवति, तथापि कश्चन तद्विस्मृत्य क्षणं सुखाय निद्रामुपैति। इदं मानवस्य तादृशः कश्चन विकारः यः आत्मनः, समाजस्य, राष्ट्रस्य च सर्वनाशे प्रमुखभूमिकां निर्वहति। अतः आलस्यं मनुष्याणां शरीरे विद्यमानः शत्रुवत् कार्यं करोति। उक्तमपि –

'आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः।'

'आलस्यं हरति प्रज्ञा धनमायुर्यशोबलम्।
यस्मिन्नास्ते तदालस्यं सर्वदोषाकरस्तु सः।।'

अर्थात् आलस्यं मानवस्य बुद्धिम् अथवा विचारशक्तिं न्यूनीकरोति, धनं च नाशयति, आयुः क्षीणं करोति तथा बलं हरति। यस्य त्वालस्यं नास्ति सः एतेभ्यः दोषेभ्यः मुक्तः भवति इत्यर्थः। अतः एतदालस्यं विहाय कर्मणि आत्मानं नियोक्तुं गीतायां भगवान् श्रीकृष्णः निर्दिश्य कथयति यत् अकर्मणः अपेक्षया कर्म सर्वथा श्रेष्ठं भवति। अतः त्वं कर्म एव कुरु। यतः कर्मणः विना तु तव शरीरयात्रापि पूर्णा न भवति।

[१] श्रीमद्भगवद्गीता-५/२६, १६/२१

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः।।[१]

तथा च – **युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु।**
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा।।[२]

अर्थात् मिताहारविहारस्य मितायासस्य मितस्वप्नावबोधस्य जनस्य जीवने बन्धनाशनो योगः सम्पन्नः भवति।

अवसादः –

अवसादः नाम मनसः तादृशी काचित् निश्चयात्मिका स्थितिः अथवा चिन्ता यया व्यक्तिः दीर्घसमयपर्यन्तं भावनात्मककरूपेण ग्रसितो भूत्वा अत्यन्तं पीडामनुभवति। अनया न केवलं व्यक्तेः दैनन्दिनजीवनं प्रभावितं भवति अपितु तस्याः निष्पादनं, बुद्धिमत्ता, सर्जनात्मकता इत्यादयः नकारात्मकरूपेण बहिः प्रकाशिताः भवन्ति। इयं चिन्ता व्यक्तेः प्रत्येकमपि कार्येषु प्रभावं जनयति। अत एवोक्तम् –

चिता चिन्ता समा ह्युक्ता बिन्दुमात्र विशेषतः।
सजीवं दहते चिन्ता निर्जीवं दहते चिता।।

अतः श्रीमद्भगवद्गीतायां भगवता कृष्णेनोच्यते आत्मव्यतिरिक्त–विषयानुभवेषु असक्तमनः अन्तरात्मनि एव यः सुखमनुभवति स एव प्रकृत्यभ्यासं विहाय ब्रह्मयोगयुक्तात्मा अक्षयं सुखं प्राप्नोति। तद्यथा –

---

[१] श्रीमद्भगवद्गीता- ३/८

[२] तत्रैव -६/१७

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम्।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते।।[१]

अतः हे अर्जुन! स्वमनसि विद्यमानम् अकीर्तिकरम् अतिक्षुद्रं हृदयदौर्बल्यकृतमवसादं परित्यज्य युद्धाय प्रवृत्तः। तथाहि –

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप।।[२]

कामः –

पुरुषाणां कस्यापि वस्तूनः प्राप्तिं प्रति अत्यन्तमिच्छा एव कामः। मनसाऽविभूतः कामुकः पुरुषः प्रायेण कार्यमकार्यम् अविचार्य एव कार्येषु प्रवर्तते। तस्य अभिप्सितस्य कार्यस्यासिद्धौ क्रोधादिबलेन चाशान्तिं प्राप्नुवन् नानाविधैः मानसिकक्लेशैः पीडितो भवति। अतः तादृशीं स्थितिं नियन्त्रयितुं कः उपाय इति गीतायां निर्दिश्यते –

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम्।।[३]

अर्थात् ज्ञानयोगे प्रवृत्तस्य पुरुषस्य अयं कामरूपः शत्रुः विषयाभिमुख्यकरणेन आत्मनि वैमुख्यं करोति। तस्मात् हे अर्जुन! त्वमादौ मोक्षोपायारम्भसमये एव इन्द्रियव्यापाररूपे कर्मयोगे इन्द्रियाणि नियम्य आत्मस्वरूपविषयस्य ज्ञानस्य च नाशकं कामरूपं वैरिणं नाशय।

---

[१] श्रीमद्भगवद्गीता-५/२१

[२] तत्रैव -२/३

[३] तत्रैव -३/४१

अनभिप्रेरणा –

अनभिप्रेरणा नाम व्यक्तेः मनोभावगतप्रमादः इति। कस्मिंश्चिदपि कार्ये आत्मनः प्रवर्तननिमित्तम् अनभिप्रेरणा बाधकतत्त्वेष्वेकं प्रमुखं भवति। अनया मनुष्यः कार्येषु संलग्नोऽपि अकार्यमिवाचरति। अतः कर्ममयजीवने सांसारिककार्याणि सम्पादयितुं मानवः तादृशस्य वातावरणस्य निर्माणं कुर्यात् येन सुखमयजीवननिर्वाहेण शरीरयात्रापि सुकरं भवेत्। अतः मनुष्यः सहजत्वेन सुकरम् अप्रमादं च कर्म सदोषं सदुःखमपि न त्यजेत्। यतः धूमेन अग्निरव सर्वमपि कर्म दोषावृतं भवति। ज्ञानयोगयोग्यः अपि जनः आत्मानं प्रेरयन् कर्मयोगे एव तिष्ठेत् इत्यर्थः। उक्तं हि गीतायां –

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः।।[१]

पापचिन्तनम् –

अन्तःकरणस्यावज्ञापूर्वकं मानवीयविरुद्धं चिन्तनं भवति पापचिन्तनम्। पापशब्दं परिभाषितुं जनाः धार्मिकविषयाणामेव शरणं गच्छन्ति। अर्थात् विभिन्नधर्मगतमार्गाणां विरुद्धं यदि कश्चन व्यवहरति उत चिन्तयति तर्हि सः पापी भवति। वस्तुतः यदि वयं साधारणभाषया एतं परिभाषयेम तर्हि स्वकर्तव्यविरुद्धाचरणमेव पापं भवति। अनेन यद्यपि व्यक्तिः क्षणिकसुखमनुभवति तथापि पश्चात् नैकप्रकारैः मानसिकक्लेशैः पीडितो भवति। केवलं शीर्णमूलाः द्रूमा इव समाजे तिष्ठन्ति। उक्तं हि –

---

[१] श्रीमद्भगवद्गीता-१८/४८

न चिरं पापकर्माणः क्रूराः लोके जुगुप्सिता।
ऐश्वर्यं प्राप्य तिष्ठन्ति शीर्णमूलाः इव द्रुमाः।।

अतः एतादृशेभ्यः चिन्तनेभ्यः यः आत्मानं दूरीकृत्य क्रोधलोभमोहाद्यासक्तिं परित्यज्य सर्वाणि कर्माणि ब्रह्मणि समर्पयन् प्रवर्तते स पापेन कमलपत्रे जलमिव लिप्तः न भवति। तद्यथा –

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा।।[१]
यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्।
असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते।।[२]

एकान्तता –

एकान्तता नाम सम्बन्धीनां जनानां परिचितानां वस्तूनां वा अभावादुत्पन्नदुःखस्यानुभूतिः। अत्र कश्चन अन्यैः जनैः एकाकीकृतो भवति येन स्वात्मगतानुभावानां विचाराणां च मुक्ततयाऽभिव्यक्तौ असमर्थो भवति। अनेन स जनः नानाविधैः मानसिकक्लेशैः प्रताडितो भवति। अतः यदि कश्चन गीतायाः निर्देशानुसारम् आत्मानं नियोज्य व्यवहारेषु प्रवर्तेत तर्हि सः न कदाचित् तद्गतक्लेशैः पीडितो भवति। तत्र भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनमुद्दिश्य सम्पूर्णं जगत् कथयति, यः सर्वेषु वस्तुषु मामेवानुपश्यति, मयि च सर्वं जगत् पश्यति सः न कथञ्चिदेकाकी भवति। यतः तन्निमित्तं नाऽहमदृश्यो भवामि न च स मत्तः दूरे भवति। अपि च तादृशः योगयुक्तात्मा समदृष्टिसम्पन्नश्च जनः सर्वेषु भूतेषु

[१] श्रीमद्भगवद्गीता-५/१०
[२] तत्रैव -१०/३

आत्मानमवलोक्य सर्वाणि च भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति। तद्यथा –

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति।।
सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः।।[१]

अनियन्त्रणम् –

जगत्यस्मिन् सांसारिकवस्तूनां प्रति आकर्षणे इन्द्रियाणां संयम एव नियन्त्रणं भवति। तदतिरिच्य आत्मगतानुकूलाधिक्येन लोभेन आकृष्टेन वा इन्द्रियाणां मनसा असंयमः भवति अनियन्त्रणम्। यतः चञ्चलयुक्तं मन एव सांसारिकसुखदुःखानां कारणं भवति। एकतमपि भगवता पराशरेण उक्तं यत् –

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।
बन्धाय विषयासङ्गि मुक्त्यै निर्विषयं मनः।।[२]

अनेन जनाः तद्गताः समस्याः सम्यगनुभूय विभिन्नैः मानसिकक्लेशैः प्रपीडिताः भवन्ति। अतः समेषामप्येन्द्रियाणां प्रमुखं चञ्चलपरायणं मनः बाह्यगतेभ्यः विषयेभ्यः येन नियन्त्रितं भवति अवश्यं हि स जन आत्मन्येव मनसा बन्धुवदाचरति। तेन च निश्चलमनयुक्तः रजोगुणरहितः प्रशान्तमनः पुरुषः ब्रह्मभूतमनन्यं सुखमुपैति। उक्तं च –

---

[१] श्रीमद्भगवद्गीता-६/३०, ६/२९

[२] विष्णुपुराण-६/७/२८

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम्।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम्।।
बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत्।।
जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः।।[१]

नैराश्यम् –

वास्तविकपरिस्थतौ आवश्यकानां वस्तूनां सन्तोषजनकम् अप्राप्तिरेव नैराश्यम्। अस्यां स्थितौ मानवः कस्मिंश्चिदपि समये यत्किञ्चिदपि आचरितुं कुण्ठितो न भवति। मानवस्य एतादृशी स्थितिः सम्पूर्णतया मानसिकरूपेण तं प्रभावयति। अतः गीतायामिदमुच्यते –

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्।।[२]

अर्थात् मद्विना शरीरधारणाक्षमाः ये भक्ताः मामेव चिन्तयन्तः सर्वकल्याणगुणान्वितं सर्वविभुतियुक्तं मां परित उपासते तेषां नित्याभियोगं काङ्क्षमाणानाम् अहं मत्प्राप्तिलक्षणं युक्तं योगम् अपुनरावृत्तिरूपं क्षेमं वहामि। नाम कथञ्चिदपि तेषां भक्तानां नैराश्यं न सम्भवेदित्यर्थः।

---

[१] श्रीमद्भगवद्गीता-६/२७, ६/६, ६/७
[२] तत्रैव - ९/२२

प्रियजनवियोगः –

चराचरजगत्यस्मिन् न किञ्चिदपि तादृशं भौतिकं वस्त्वस्ति यस्य विनाशो न सम्भवति। प्रत्येकमपि वस्तु सजीवः निर्जीवो वा एकदा विनष्टं भवत्येव। परं मनुष्यः तत्तद्वस्तुषु सम्बन्धिषु च मोहकारणात् तादृशः मग्नो भवति येन तेषां वियोगेन मनसा अत्यन्तं पीडामनुभवति। अतः भगवद्गीतायां संसारनियमस्य वास्तविकताम् अर्जुनमनुभावयन् भगवान् श्रीकृष्णः कथयति – हे अर्जुन! संसारेऽस्मिन् न कश्चिदात्मा जनिं लभते न च तस्य विनाशः भवति। यतः नित्योऽयमात्मा शरीरस्य विनाशेऽपि अविनाशी भूत्वा अन्यस्मिन् शरीरे प्रविश्य पुनर्जन्म प्राप्नोति।

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे।।
वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही।।[१]

इत्थं भगवतः श्रीकृष्णस्य मुखान्निःसृतं परमपावनं गीताग्रन्थस्याध्ययनं मानवजीवनं ज्ञानानन्देन प्लावयति, दुःखमयसंसारसागरात् तारयति, सत्पथं च प्रदर्शयति।

सहायकग्रन्थसूची

१) श्रीमद्भगवद्गीता तत्त्वविवेचनी, श्रीजयदयालजी गोयन्दका, गीताप्रेस, गोरखपुर, २००९
२) गीता साधक सञ्जीवनी, स्वामी रामसुखदास जी महाराज, गीताप्रेस, गोरखपुर, २०१३

---
[१] श्रीमद्भगवद्गीता-२/२०, २/२२

३) गीता दर्पण, स्वामी रामसुखदास जी महाराज, गीताप्रेस, गोरखपुर, २०१३

४) गीता–शाङ्करभाष्य, आदिगुरु शङ्कराचार्य, गीताप्रेस, गोरखपुर, २००९

५) श्रीमद्भगवतत्त्वसमीक्षा, डॉ. श्री कृष्णमणित्रपिाठि, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, २००७

६) भगवत् गीतादर्शन का कर्मसिद्धान्त, एम्.वि वर्मा, न्यू भारतीय बुक् करपोरेसन्, दिल्ली, २०१५

७) महाभारतम्, महर्षि व्यास, गीता प्रेस, गोरखपुर, २०११

❑❑❑